

## **RHINOGAU**

Mae'r Rhinogau yn dominyddu'r ardal rhwng y Mawddach a'r Dwyrdd; maent yn cynnwys cefnau o gopaon eithaf trawiadol gyda llechweddi chreigiau, clogwyni a grug. Ni yw teithio trwy'r mynyddoedd yn hawdd, enwedig yn anialwch y brynau gogleddol; dim ond i'r De, heibio'r Diffwys, mae pethau yn ychydig yn haws. Y mynydd uchaf yw Y Llethr, ond enwir y gadwyn ar ôl ei mynyddoedd mwyaf trawiadol, gan ffurfio'r ochrau'r bwlch y ddau ochr i Fwlch Drws Ardudwy. Mae nifer o safleoedd cyn-hanesyddol diddorol i'w gweld ar lethrau'r brynau.

### **Y Llethr 754m SH 661258**

Mae yna sawl ystyr i'r gair llethr 'goleddf, ochr bryn neu fynydd, llechwedd, rhiw serth', mae pob un o'r ystyron ar gael yma. Mae defnydd y fannod 'Y' yn cryfhau gair cyffredin fel llethr, i'w wneud yn arbennig. Felly mae llawer o enwau mynyddoedd yng Nghymru, enwau cyffredin, wedi eu gwneud yn enwau priod trwy gymorth y fannod y neu yr. Yn Iwerddon mae'r ffurf Leitir 'llethr, llechwedd' yn aml yn cael ei Seisnigo fel letter; er enghraifft, mae'r enw Letterbreckaun yn deillio o Leitir Bhriocáin 'Llethr Brychan'. Llether 1795 Map John Evans, Llethr 1838 AO.

### **Y Diffwys 750m SH 661234**

Yn syml, cyfeiriad at y dibyn dwfn ar ochr Dwyreiniol y mynydd. Cyfuniad o'r rhagddodiad negyddol di- 'heb ddiwedd' + affwys, 'dyfnder'; i roi syniad o glogwyn mawr. Y Dyfoys et Gweyne y Craye c.1592 SCC, Y Diffwys 1678 Swyddfa Cofnodion Sirol Merionydd, Dyfwys 1795 Map John Evans, Difws 1796 Cambrian Register, Diphwys 1838 AO a cyfres 6" 1840-80.

### **Rhinog Fawr 720m SH 657290**

Mae Rhinog yn ffurf fyrrach a llygredig o Yr hiniog, ystyr hiniog yw 'postyn drws, ochr drws' sef y rhan unionsyth mewn ffrâm drws. Mewn geiriau eraill mae'r mynydd yn un ochr i ffrâm y 'drws, bwlch' sy'n arwain drwodd i Ardudwy a elwir yn Fwlch Drws Ardudwy. Yr Hinog Fawr 1795 Map John Evans, Yr Hiniog Fawr 1834 Map Greenwood, Rhinog fawr 1838 AO.

### **Rhinog Fach 712m SH 665270**

Dyma'r ochr neu'r postyn arall y drws, yr un lleiaf neu isaf ac mae'n amlwg ei fod wedi'i gysylltu â Rhinog Fawr uchod wrth fframio pas trawiadol Bwlch Drws Ardudwy. Yr Hinog Fach 1795 Map John Evans, Yr Hiniog Fach 1834 Map Greenwood, Rhinog fach 1838 AO.

### **Y Garn 629m SH 703231**

Drwy ddefnyddio gair syml fel carn 'carnedd, twmpath, craig' gyda'r fannod 'Y' yn ei wneud yn arbennig mae'r enw yn dangos bod y mynydd gyda ffurf atgofiadol iawn i garnedd neu grug. Cymharer a'r mynydd An Carn, Iwerddon. Pen y Garn c.1700 Parochialia, Y Garn 1838 AO.

### **Moel Ysgyfarnogod 623m SH 658346**

Ar un adeg yr oedd ysgyfarnogod i'w gweld yn aml ar y mynyddoedd, lluosog y gair ysgyfarnog 'ceinach'. Fodd bynnag, er gwaethaf y ffaith y gallai'r ysgyfarnogod fod yn bresennol, mae'n debyg bod yr enw wedi codi oherwydd y tebygrwydd rhai rhannau o'r bryn i'r ffordd y mae ysgyfarnog yn gorwedd i lawr i'r ddaear gyda'u clustiau'n fflat ar eu cefnau. Mae un amlinelliad creigiog yn arbennig o drawiadol wrth edrych arno o ardal Bronaber (SH7131). Nid oes cysylltiad â'r planhigyn cyffredin y mynyddoedd, sef Llys Ysgyfarnog: Coeloglossum viride. Moel yscyrnogod a Moel ysgyrnogod c.1700 Parochialia, Moel yscyrnogod 1749 Llawysgrifau Brogyntyn, Moel ysgyfarnogod 1838 AO.

### **Moel Penolau 611m SH 662348**

Y tebygrwydd yw mai pen 'copa, pwynt uchaf' + olau 'llwybrau' (sef lluosog y gair ol) sydd yma yn hytrach na phen + (g)olau 'goleuni, disgleirdeb'; oherwydd yr oedd sawl bwlch a llwybr hynafol yn mynd heibio'r man. Fe roedd y ffurfiau cofnodedig cyntaf enw'r bryn, sef Moel pren iole c.1700

Parochialia yn rhoi cysylltiad at iole 'celyn'(ffurf ar y Saesneg Canol *hollin?*), tra bo'r ffurf Moel y panylau 1838 AO yn rhoi cysylltiad at y ffurf panylau, sef lluosog pannwl 'pant bach'. Y tebygrwydd yw mai camgymeriad sillafiad yw'r ffurf Moel Penolen cyfres 6" 1840-80. Mae'r ffurf Foel Penolau ar fapiau AO cyfoes yn anghywir.

### **Craig Ddrwg 596m SH 657332**

Mae'r ardal yn un caregog, a gall drwg 'anodd, gwael, garw' ddisgrifio'r tir garw, toredig a chreigiog a geir yma. Y Graig Ddrwg a Craig ddrwg c.1700 Parochialia.

### **Clip 590m SH 654328**

Defnyddir y gair clip 'clogwyn, allt serth' i ddynodi ardal garegog gyda sawl clogwyn neu ddiweddglo darn serth o dir fel yn Ben y Clip. Mae'r ddau yn addas yn yr ardal. Benthyciad o'r Saesneg *clip* yw'r gair, ei hun yn dod o'r gair Almaeneg *klippe* 'clogwyn'. Gwelir y ffurf y clippyng (c.1592) sef Y Clipyn yn yr ardal.

### **Moelfre 589m SH 625247**

Defnyddir y gair moel yn aml fel elfen enwol, ond weithiau mae'r ystyr gwreiddiol yn dywyll, yma'r tebygrwydd yw mai moel 'noeth, llym' sydd i'r bryn. Nid yw'r elfen bre 'bryn, uchder; pentir'; o'r Frythoneg *\*brigā* 'bryn' yn derm mor gyffredin yn yr uwchdiroedd. Mae'r gair wedi ei ddisodli, er bod ganddo linach hir a chymhleth, a dim ond mewn ychydig enwau gwelir yr elfen, fel Penbre. Ar y cyfandir ymddengys bod mwy o synnwyr amddiffynnol ar ffurfiau'r elfen, fel yn *\*briga-* 'amddiffynfa'.

### **Llawlech 588m SH 631211**

Er y gwelir y gair llaw 'un o'r dwylo' yn yr enw, mae'n anodd ei ddechongli fel disgrifydd i'r man; llai byth ystyr arall llaw 'bach, isel, gwan'. Efallai y bydd yn well ei ddisgrifio gyda naill ai: llygredd llaw(er) 'nifer mawr' + llech 'craig, craig wastad' i roi ymdeimlad o ardal lechog neu greigiog. Tybed os yw Llawlech ar yr AO 1838 yn rhoi syniad o llawr 'tir, llwyfan; daear' + llech 'craig, craig wastad': fel arall, llawr' yn amlwg, yn flaenllaw'. Gan ei fod yn grib amlwg gyda chodiad graddol, mae'n enw anodd iawn i fod yn sicr amdano gan fod cymaint o newidynnau.

Mae yna garn o'r Oes Efydd ar y grib, fel arfer yn tarfu llawer. Gellid bod wedi aflonyddu carnedd yn eithaf cynnar, byddai ysbeilio carneddau angladdol ar gyfer offrymau statws uchel wedi bod yn ormod o demtasiwn. Digwyddodd aflonyddwch diweddarach ar garneddau ar gyfer adeiladu llochesi, naill ai i bobl neu ddefaid; neu, ar gyfer adeiladu llwyfannau triongli. 'Llywchach, the guide of drifts, a mountain.' 1796 Cambrian Register.

### **Diffwys 577m SH 663351**

Diffwys arall yn yr ardal, clogwyn yng Ngwm Moch; mae'r elfennau di- 'heb ddiwedd' + affwys 'dibyn' yn rhoi'r ymdeimlad o ddyfnderoedd diwaelod.

### **Moel y Gyrafolen 535m SH 673353**

Wedi ei enwi ar ol y goeden crafol 'cerddinen', gwelir ffurfiau eraill fel criawal, cyrafol a cyrawal. Moel-y-gyrafolen 1838 AO.

### **Y Foel Ddu 473m SH 634284**

Gellir defnyddio'r gair du 'tywyll' i ddynodi bryn sy'n dywyll oherwydd lliw'r creigiau neu fod rhai ardaloedd, enwedig y llethrau sy'n wynebu'r gogledd mewn cysgod dwfn yn y bore. Mae gan y bryn sbardun amlwg yn rhedeg i lawr i'r De i ffurfio 'copa', yn (635274) sef Y Foel Wen; yn creu gwrthbwynt 'gwyn' i'r du.

### **Carreg y Saeth 452m SH 644303**

Carreg 'maen', o'r Frythoneg *\*carreci-* 'maen'. Mae'n debyg bo'r gair saeth 'arf blaen pigog' yn gyfeiriad at ffurf lletem bigfain y bryn, wrth edrych o Lyn Cwm Bychan, mae yn debyg i flaen saeth. Ar adegau mae'r gair saeth yn addas fel disgrifiad o graig neu asen bigfain; ond, weithiau gellid ei defnyddio fel enw ar ardal o goetir lle'r oedd y coed yn addas ar gyfer gwneud saethau neu waywffyn. Roedd bedw, ffawydd, ysgaw a derw yn cael ei ddefnyddio yn y cyfnod canoloesol ar gyfer siaffitiau saeth. Yr unig ffafriaeth o ran y pren oedd i'r onnen, wrth wneud saethau rhyfel, roeddent yn drymach ac yn gryfach. Wedi nodi fel karregey sayeth c.1592 SCC, Carreg y Saeth - Pennant a Bingley.

#### **Craig Aberserw 445m SH 696266**

Enwir y bryn ar ôl y fferm Aberserw, aber 'cymer' + serw 'disglair'; deilliodd y fferm ei henw o gydlifiad afon Afon Serw ag Afon Eden. Craig Aber-serw 1838 AO.

#### **Craig y Gwynt 431m SH 673363**

Mae enw'r graig 'clogwyn' yn dathlu'r ffaith ei fod yn fan agored, man gyda llawer o wynt 'awel, chwyth'; o'r Indo Ewropeaidd *\*h<sub>2</sub>weh<sub>1</sub>nto* 'gwynt'.

#### **Moel y Geifr 427m SH 635349**

Lluosog y gair gafr, cyfystyr a Chernyweg Canol *gaver*, *gavar* Hen Lydaweg *gabr*, Hen Wyddeleg *gabor*; anifeiliaid sydd yn gyffredin yn y mynyddoedd nawr, ond yn wreiddiol o'r Dwyrain Canol.

#### **Craig y Ganllwyd 410m SH 708258**

Wedi ei enwi ar ol pentrefan Ganllwyd.

#### **Moel Goedog 388m SH 619325**

Mae'r term coedog 'coediog' yn yr enw yn dangos bo'r llystyfiant wedi newid oherwydd dyn; nid oes coedwig ar y llethrau o amgylch y bryn moel 'llwm'. Dim syndod mewn gwirionedd, oherwydd hanes hir trigo a defnyddio tirwedd yma. Mae gan y bryn penodol lawer iawn o olion cyn-hanesyddol ar ei lethrau a'i gopaon; sy'n cynnwys *arneddau*, systemau caeau, aneddiadau a chaerau bryniau. y foel goediog c.1592 SCC, Voel y Goedog c.1700 Parochialia, Moel-y-goedog 1838 AO.

#### **Mynydd Cwm Mynach 387m SH 677223**

Enwir y mynydd ar ôl dyffryn Cwm Mynach; yn lle mynach 'monachus' mae rhai wedi cysylltu'r enw â mwyniach, mwnach, mynach 'mwyngloddiau, mwyn' oherwydd bod yna olion o lawer o wahanol weithfeydd mwyn yn digwydd yn yr ardal fwyneiddiedig hon. Fodd bynnag, mae cryn nifer o grybwylliadau archif o'r enw yn y ffurfiau mynach, hyd yn oed ym 1200 rydym yn dod o hyd i Cwmmeneych a Cwmmenaich; hefyd, rhaid cofio presenoldeb Abaty Cymer gerllaw. Mynydd Cwm-mynach sydd ar fapiau AO cyfoes.

#### **Bryn Brith 383m SH 664154**

Mae'r bryn 'bryncyn' yn un brith 'amryliw, brych, ysmotiog', o'r Frythoneg *\*brixto-* 'amryliw', yn cyfeirio tuag at y cymysgedd o glogwyni, coed a phorfa ar lechweddau'r bryn.

#### **Moel y Gerddi 380m SH 620316**

Gerddi yw'r lluosog y gair gardd 'ardd, lluarth', y gerddi sydd i'w gweld yma yw clytwaith o gaeau a llociau bach hynafol, enwedig ar ei lethrau deheuol. Wedi ei enwi ar ol y Gerddi Bluog. Moel y gerddi 1838 AO.

#### **Moel y Gwartheg 377m SH 678317**

Mae'r bryn yn cymryd ei enw o'r gwartheg a fyddai wedi'u canfod yma ar y mynydd. Hyd yn oed heddiw, mae nifer o fridiau, fel gwartheg Duon Cymraeg yn ddigon caled i'w cadw y tu allan trwy gydol y flwyddyn; fel arfer yn cael ei ddwyn i lawr i dir is yn y gaeaf. Moyle E gwarthege c.1592

SCC.

### **Craig y Dinas 357m SH 624230**

Craig 'maen' ond un heb ddinas 'amddiffynfa, caer'. Ond ar un adeg, yn ystod cyfnodau o ofid, yr oedd pobl yn gyrru eu hanifeiliaid at y copaon i'w cadw mewn llociau gwrych.

### **Y Gyrn 349m SH 642395**

Bryn sy'n debygol o atgofio'r gwyliwr o ffurf arbennig: curn, cynn 'crug, carnedd, tŵr pigfain'; a dyma beth sydd, nid yw'n gwbl gonigol ond mae ei ochrau creigiog yn rhoi ymdeimlad o domen o gerrig.

### **Moel Ispri 321m SH 702202**

Wrth edrych ar y ffurf a gofnodwyd 1592, gallwn obeithio bod cysylltiad rhwng hisbyn â'r term hesbin 'mamog ifanc'; fodd bynnag cam sillafiad sydd ac ymddengys bod y gair moch yn gam sillafiad y gair moel hefyd. Mae'r ffurfiau diweddarach, er gwaethaf eu cam-sillafiadau, i gyd yn cyfeirio mai enw disgrifiadol ydyw; fel is 'o dan' + 'bry(n)' 'mynydd', sef bo'r moel o dan mynyddoedd uwch. Mae'r copa yn un amlwg ar ddiwedd cefn hir sy'n rhedeg i lawr o Y Garn. Dyma gartref un o'r cewri a oedd yn gysylltiedig ag Idris Gawr, enw'r cawr oedd Ysbryn. Enw tebyg iawn i enw'r bryn. Moylesbryn 1209 Siarter Abaty Cymer, Moch hisbyn c.1592 SCC, Moel is-bri c.1700 Parochialia, Mollysbryn 1733 a Moilishbri 1743 Sesiynau Chwarter Merioneth, Moel Isprin 1742 Gweithredoedd Pantludw, Moel Ysbri 1761 E Phillmore, Bygones, Moel Ispri 1838 AO.

### **Y Figra 320m SH 656194**

Ar un adeg, un cysylltiad lleol oedd mai bicra, bicre 'ymosod, gwrthdaro; cweryla'; neu, i'r gair pica 'pigfain, tas gwair'. Ond yng nghylchgrawn 1796 Cambrian Register fe welir yr enw Buddugre, o buddug 'buddugol, llwyddiannus; hael, + gre 'haid, diadell'; safle da i'r anifeiliaid(?). Ar wahân i'r bryn, defnyddir yr enw ar bont a mwynglawdd, a agorwyd i ddechrau i gynhyrchu mwyn copr, daeth mwynglawdd Figra (Vigra) yn un o'r mwyngloddiau aur pwysicaf yn yr ardal ac roedd yn eiddo i'r un cwmni a oedd yn rhedeg y mwynglawdd Clogau. Y Figre 1837 AO.

### **Bryniau Glo 319m SH 721213**

Nid oes cloddfeydd glo yn yr ardal; mae'r term glo yn cyfeirio at glo golosg 'siarcol'. Fe all y gair glo ddynodi ardal o goed ble roedd siarcol yn cael ei gynhyrchu. Brynie Glo 1670 Llawysgrifau, Nannau, Brynnie'r Glo c.1700 Parochialia, Bryniau-glo 1838 AO.

### **Moel Senigl 311m SH 599314**

Rhaid gwneud penderfyniad os senigl neu sensigl oedd yma'n wreiddiol. Os senigl oedd yr enw gwreiddiol, ceir dau ystyr; naill ai: senigl, sienigl 'darn(au) mân; drylliedig, candryll, carpiog'; i ddisgrifio ardal o gaeau mân tybed. Rhaid nodi'r ardal o gaeau hynafol o gwmpas y bryn. Neu: ffurf ar y gair sanigl, benthyciad o'r Hen Ffrangeg neu Saesneg Canol *sanicle*; hen enw'r planhigyn Clust yr arth *Sanicula europaea*: wood *sanicle*. Os sensigl, sensegl, senseg sydd, enwau amrywiol y planhigion Llyga(i)d y dydd: *Bellis perennis*; llyga(i)d llo mawr: *Leucanthemum vulgare*; melyn(ion) Mair: *Calendula officinalis*. Moel y Sensigl AO 1887.

### **Craig Gyfynys 270m SH 084382**

Gyfynys oedd enw'r fferm yn yr ardal; chwalwyd y fferm wrth adeiladu atomfa Trawsfynydd a'i llyn oeri.

### **Moel Tecwyn 240m SH 637382**

Yr enw personol Tecwyn; mae eglwys Tecwyn, sef Llandecwyn yn agos i'r bryn.

Mynyddoedd